

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИКА САМООРГАНІЗАЦІЇ І ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізуються теоретичні підходи до реформування місцевого самоврядування в умовах розвитку демократичного суспільства. Розглядаються сучасні зарубіжні демократичні стандарти, застосування яких необхідне до адаптації місцевого самоврядування в Україні до нових вимог сьогодення. Пропонуються напрями підвищення ефективності місцевого самоврядування.

In the article the theoretical going is analysed near reformation of local self-government in the conditions of development of democratic society. Modern foreign democratic standards application of which is needed to adaptation of local self-government in Ukraine to the new requirements of настоящего are examined in it. Directions of increase efficiency of local self-government are offered.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ В ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

Зв'язок з науковими і практичними завданнями. У процесі самоорганізації населення, яке відбувається з допомогою місцевого самоврядування, можна сподіватися на найефективніше використання потенціалу самоорганізації суспільства, ініціативи громадян. Актуальність проблеми детерміновано створенням реальних умов розвитку громадянського суспільства, про яке останнім часом так багато говорять політики та науковці. Досвід демократичних країн засвідчує: там, де розвинуте місцеве самоврядування, панує і демократичне впорядкування, держава і влада підконтрольні громадянам, а не навпаки. Самоврядування є фундаментальною засадою цивілізованого демократичного облаштування спільного життя, засадою не тільки декларованої і формально визнаної іншими незалежності, а незалежності практичної, підкріпленої ефективним вирішенням соціальних і економічних завдань.

Актуальність проблеми зростає разом з обранням курсу на створення демократичної, правової держави, Україна повинна здійснювати заходи щодо розвитку й удосконалення засобів і методів народовладдя, використовуючи досвід українського народу і світового співтовариства.

В Україні створюються формальні правові засади для розвитку різних форм волевиявлення населення, закріплення реальних демократичних цінностей у суспільстві. Аналіз наукових досліджень дає підстави стверджувати,

що в Україні зміцнюється новий, самостійний тип держави, в якому демократія матиме верховенство. Очікуване суспільство відзначатиметься тим, що його система забезпечуватиме вільне і адекватне волевиявлення всіх дорослих громадян. Волевиявленню населення належатиме визначальне значення в суспільному житті. Змістовною межею волевиявлення більшості населення будуть основні права людини, незаперечність і недоторканність яких має стати абсолютною. Основні права людини — це той кордон, який не переступатиме будь-яка більшість у демократичному суспільстві.

Розвитку нових форм самоорганізації населення, підвищенню ефективності державного управління сприяють економічні, політичні, правові й соціальні умови, що склались в Україні. Демократія, соціальна справедливість й ефективність управління — взаємозалежні поняття. Без реального здійснення народовладдя, свободи, рівності, гласності, постійного врахування громадської думки не можна забезпечити соціальної справедливості в суспільстві. Без високої свідомості, розуміння обов'язку і відповідальності, професіоналізму й ініціативності не можна досягти високої ефективності управління. Реалізація принципів демократизму, соціальної, правової держави є умовою розвиненого громадянського суспільства, утвердження народу як джерела і носія державної влади. Адже лише демократичне суспільство спроможне до динамічного розвитку.

Сьогодні розробляються проблеми визначення

шляхів, форм і методів самоорганізації населення з урахуванням світових зразків, власного досвіду і менталітету народу. Історія свідчить, що досконалість форм самоорганізації населення залежить від форм суспільної свідомості й відображає одну з основних людських ідей — соціальну справедливість. Ця проблема стає найважливішою у сучасному розвитку українського суспільства. Дослідження її у взаємозв'язку з такими категоріями, як влада, право, свобода, мораль, управління, дає можливість глибше осмислити сутність і напрями нашої соціальної трансформації.

Більшість українського народу активізує свій поступ на шляху формування місцевого самоврядування як чинника волевиявлення та самоорганізації населення громадянського суспільства, яке вимагає демократії в усіх її проявах.

МЕТА СТАТТІ

Показати, як постає ця проблема в контексті становлення правової держави, запровадження і зміцнення місцевого самоврядування. Хоча питання становлення демократичного державного управління і не є винятково українськими, потрібні неординарні зусилля вчених, щоб демократія в Україні стала реальністю, невід'ємним атрибутом суспільного розвитку. Натомість суспільні науки за попередні півстоліття не змогли довести свою здатність аргументувати ефективні практичні рекомендації щодо розвитку форм волевиявлення та самоорганізації населення.

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ ПИТАНЬ

Інтерес науки і людської цивілізації до проблем самоврядування вимірюється віками. На шляху їх вирішення людство зробило гігантські кроки. Проте цей чинник залишається предметом дедалі зростаючого інтересу вчених, громадян і в третьому тисячолітті. Діапазон думок дуже широкий: від визнання демократії нормою функціонування політичної системи — одними, до сумнівів щодо її здійснення взагалі — у інших. Розвинені країни прагнуть будувати демократичне суспільство, в якому свобода, соціальна справедливість були б не лише гаслами політичних партій і рухів, а справою усіх свободолюбних, свободомислячих людей.

У науковій літературі місцевого самоврядування, його суть і значення, зародження та історичні форми, принципи висвітлюються з позицій широкого плюралізму. Проаналізуємо основні підходи.

Першою зі сформульованих цілісних ідей муніципальної демократії була теорія природних прав вільної громади, яка виникла на початку XIX ст. як реакція на чиновницьке управління з усіма негативними сторонами, коли увага теоретиків філософії держави та права перемістилася з конституційної монархії на представницьку демократію як більш прогресивне втілення ідей правової держави, коли в політичній та філософсько-правовій думці відбулися суттєві зміни поглядів на проблеми демократії, суспільної свободи та природних прав людини. По суті, у цьому випадку йшлося про суверенітет територіальної громади.

Серед прихильників громадівської теорії місцевого самоврядування слід назвати В. Лешкова, О. Васильчикова. Вони розглядали його первинні суб'єкти-громади — як самостійне джерело такої публічної влади, яка

належить не державі, а є самостійною, так званою "муниципальною". Ця теорія ґрунтується на протиставленні характеру державної влади та місцевого самоврядування з тих міркувань, що місцеве самоврядування має громадський, а не публічно-правовий характер.

Модифікацією громадівської теорії місцевого самоврядування стала громадсько-господарська теорія (Р. Моль, О. Васильчиков). Тут спостерігається намагання обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб'єкта права та акцентування на змісті комунальної діяльності. Територіальна громада розглядається як елемент громадянського суспільства, а тому місцеве самоврядування має особливу цінність — воно недержавне за своєю природою, має власну компетенцію у неполітичній сфері, тобто місцевих громадських та господарських справах, у здійсненні яких держава не втручається.

Значного поширення державницька теорія місцевого самоврядування набуває у середині XIX століття. Основні положення розроблені німецькими вченими Л. Штейном (Штайном) та Р. Гнейстом (Гнай-стом). Державницька теорія трактує місцеве самоврядування не як автономну форму публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, тобто як один із способів децентралізації державної влади на місцевому рівні.

У XIX столітті значний вплив мала теорія самоврядних одиниць як юридичних осіб (О. Градовський, ГЕллінек, О. Лабанд), що виникла на базі державницької теорії місцевого самоврядування. Її прибічники зводили суть місцевого самоврядування до однієї основної ознаки: самоврядні одиниці є відокремленими від держави публічно-правовими особами. Вони вважали, що права органів місцевого самоврядування є невід'ємними і недоторканими для держави. Органи самоврядування, на їхню думку, здійснюють волю не держави, а місцевих співтовариств. У спільноти є особлива мета й інтереси, які відрізняються від мети та інтересів держави.

Поєднанню сильних сторін громадівської та державницької теорій слугує теорія муніципального дуалізму. Ця теорія впливає з подвійного характеру муніципальної діяльності — самостійного вирішення місцевих справ і здійснення на місцевому рівні певних державних функцій.

Панівна на Заході, зокрема в США, теорія соціального обслуговування тлумачить функції муніципалітетів як один із проявів надкласової природи держави загального добробуту. У її основі робиться наголос на здійсненні муніципалітетами одного із основних своїх завдань — пропонування послуг мешканцям, організація обслуговування населення.

Юридичною наукою поняття місцевого самоврядування активно розробляється вже понад двісті років. Саме в кінці XVIII — першій половині XIX століть виникають дві класичні теорії місцевого самоврядування, що базуються на двох суттєво відмінних один від одного концептуальних підходах.

У основі державницької теорії лежить ідея децентралізації державної влади, що полягає в делегуванні певної частини державних повноважень територіальним громадам. У цьому разі органи місцевого самоврядування повинні діяти за принципом "дозволено лише те, що передбачено законом" (ніякої автономії, жодної са-

модіальності у вирішенні питань місцевого значення).

Прихильники громадівської теорії місцевого самоврядування вбачають у громадах самостійне джерело публічної влади. Влада, згідно з цією теорією, належить не державі, а громадам як "муніципальна влада". І тут уже вирішуючи питання місцевого значення, органи місцевого самоврядування мають діяти за принципом "дозволено все, що не заборонено законом" [1, с. 29].

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У розвинутих країнах ідею самоврядування цінують, оскільки, по-перше, практика самоврядування — це наочне підтвердження дієвості прав і свобод у суспільстві, вона не тільки задекларована, а є нормою повсякденного життя й участі населення у спільних справах, можливістю ухвалювати рішення і відповідати за них, тобто власними діями утверджувати демократію; по-друге, залучення громадян до справ на місцевому рівні означає перерозподіл повноважень влади від центру до територіальних громад, що і є запорукою справжнього суверенітету громадян, а отже, і держави в цілому; по-третє, децентралізація і роздержавлення влади є засобом підвищення ефективності врядування.

Органи місцевого самоврядування — основні осередки розвитку суспільного життя, громадянського суспільства. Зміцнюючи громадянські цінності й ініціативу, реальну участь людей у розв'язанні життєво важливих проблем, зв'язки між громадянами та об'єднаннями громадян, тим самим вони створюють умови для безконфліктної реалізації суспільних і приватних інтересів, включають їх і загальний контекст державного будівництва.

Базові принципи місцевого самоврядування, як відомо, сформульовані в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, що ратифікована нашим парламентом без будь-яких застережень. Цими принципами є: принцип правової, організаційної та фінансової автономії органів місцевого самоврядування [2]. Суть правової автономії органу місцевого самоврядування полягає в тому, що він має свої власні повноваження, визначені конституцією і законами. Ці повноваження, як це зазначається в Європейській Хартії, мають бути повними і виключними, тобто такими, які б не належали одночасно іншим органам. У межах своїх повноважень орган місцевого самоврядування має повну свободу дій для реалізації власних ініціатив з будь-якого питання.

Та на сьогодні ще не втілено цей принцип Конституції та Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" стосовно місцевого самоврядування на районному та обласному рівнях. У законі йдеться про інститут так званих делегованих повноважень, яким фактично зведено нанівець ідею самоврядування на регіональному рівні. Тож практично всі свої самоврядні повноваження ради цього рівня змушені делегувати відповідним державним адміністраціям.

Окремо варто наголосити на проблемі законодавчо-правового механізму делегування повноважень, оскільки в розділі "Компетенція" Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" [3] не зовсім чітко визначений обсяг таких повноважень. Зокрема, власні й делеговані повноваження органів місцевого самоврядування не конкретизовані на рівні міста, селища, села. Згадувані повноваження визначаються для середньої територіальної гро-

мади чисельністю 150—200 тис. чоловік однотипно, а у нас, як відомо, є великі, середні і малі міста, селища і села. До того ж, не вистачає коштів для здійснення таких повноважень. Зі створенням парламентської більшості з'являється надія на прискорення процесу прийняття розроблених уже проектів законів і підготовку нових, що вдосконалять місцеве самоврядування в Україні.

Суть організаційної автономії полягає в тому, що орган місцевого самоврядування повинен мати можливість сам визначати свою власну внутрішню структуру, що відповідає місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, орган місцевого самоврядування не підпорядковується іншим органам, а будь-який адміністративний контроль за його діями можливий лише для забезпечення законності та конституційних принципів місцевого самоврядування.

А сутність фінансової автономії місцевого самоврядування полягає у праві органів місцевого самоврядування на володіння і розпорядження власними коштами, достатніми для здійснення їх функцій і повноважень. Частина вказаних коштів має, як це зазначається в Європейській Хартії, надходити за рахунок місцевих податків і зборів, ставки яких у межах закону повинні визначати самі органи місцевого самоврядування.

Існуюча в Україні бюджетна система не може забезпечити органам місцевого самоврядування належної фінансової автономії. Визначений вичерпний перелік можливих податків і зборів не може суттєво впливати на доходи органів місцевого самоврядування. Затвердження обласними чи районними радами норм відрахувань до місцевих бюджетів від зібраних податків у багатьох випадках породжує залежність органів місцевого самоврядування від регіональних державних адміністрацій. Тому майже всі органи місцевого самоврядування наполягають на законодавчому закріпленні за ними конкретних статей надходжень до бюджетів.

Отже, треба визнати, що пошук оптимальної моделі місцевого самоврядування та реформування його складових невиправдано затягнувся, і тільки тепер складається сприятливе середовище для докорінних змін в системі місцевого самоврядування.

У цьому плані в багатьох регіонах України нагромаджується цінний досвід розвитку місцевого самоврядування. Виникають програмні надбаня, що можуть бути поширені на регіони всієї України.

В Україні утворюється необхідна критична маса, це свідчить, що суспільство вже не лише очікує, а й психологічно готове до необхідних змін у регіональній політиці, до зростання ролі територіальних громад, децентралізації і роздержавлення влади, здійснення поглибленої державно-правової реформи.

Крім того, з низки важливих складових регіональної політики і місцевого самоврядування впливає певний наслідок. Йдеться передусім про розподіл повноважень між різними рівнями місцевих і регіональних влад, забезпечення реальної участі останніх у вирішенні загальнодержавних справ; використання ресурсів та потенціалу територіальних громад і регіонів, створення необхідних матеріальних підстав для діяльності регіональних органів влади тощо.

Вирішення питань розмежування функцій і повноважень між місцевими державними адміністраціями та

органами місцевого самоврядування — важлива проблема, яка висвітлюється по-новому після прийняття Конституції України, законів про місцеві державні адміністрації і про місцеве самоврядування, та з проведенням адміністративної реформи. Все ж таки практика застосування закону про місцеве самоврядування підтверджує необхідність його термінового вдосконалення, внесення суттєвих змін і доповнень. І зараз є надія, що в цьому році ми отримаємо нову редакцію закону про місцеве самоврядування, який задовольнить потреби територіальної громади. Відомо, що відповідні корективи слід зробити в законі про місцеві державні адміністрації, а як наслідок, деякі зміни треба внести і до Конституції України. Наша Конституція потребує вдосконалення, і це підтверджує життя.

Вдосконалення всієї законодавчої бази щодо місцевої влади — ось першочергове завдання Верховної Ради України. Необхідно формувати таку систему законодавчих актів та нормативних документів, які забезпечували б розвиток засад місцевого самоврядування. Важливо, щоб нарешті завершилась робота над такими законами, як "Про органи самоорганізації населення", "Про примірний статут територіальної громади", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про адміністративно-територіальний устрій" та інші. Вони повинні втілювати в себе очікування, ініціативи і новації, апробовані практикою, та відповідати міжнародним стандартам, зокрема Європейській Хартії про місцеве самоврядування.

Своєчасним кроком відповідно до міжнародних стандартів, на нашу думку, є запровадження дієвих механізмів зміцнення матеріальної бази місцевого самоврядування, передусім їх фінансової самостійності як основної умови забезпечення реальної самостійності територіальних громад. Це стане можливим, коли місцеві бюджети формуватимуться за рахунок власної доходної бази, а сам цей процес буде прозорим для громадськості.

Нагальним є також запровадження механізмів поліпшення державних послуг на місцевому рівні, підконтрольності місцевих органів влади територіальним громадам, установами національних і регіональних стандартів роботи державних служб у різних сферах життя. Маємо наблизити владу до людей, до їх повсякденних потреб. Сьогодні в державній установі непросто вирішити будь-яке питання. І не те що вирішити, а хоча б увагу до нього привернути. При згадці про державні органи у громадян виникають негативні емоції. Сьогодні на кожному кроці ми стикаємося з бюрократизмом, корупцією, перешкодами, марним витрачанням коштів та часу. Ситуація, що склалася, не влаштовує нікого: громадяни вкрай незадоволені якістю послуг, що надаються державою, державні службовці незадоволені умовами роботи. Від цієї ситуації потерпають усі.

Необхідність прискореного розвитку місцевого самоврядування в Україні ставить на порядок денний багато проблем, розв'язання яких значною мірою визначатиме подальший стабільний розвиток не тільки окремих населених пунктів і регіонів України, а й українського суспільства в цілому. Розв'язання проблем місцевого самоврядування невіддільне від нашої стратегічної мети — будівництва незалежної демократичної держави з цивілізованою економікою, розвинутою систе-

мою соціальних гарантій, держави, пріоритетом для якої є інтереси народу.

Демократизація в умовах ринкової модернізації економічної системи має спиратися на розвинену політичну і правову систему, створювати яку необхідно з урахуванням базової структури національної економіки, ментальності народу. Це важливо враховувати нашій виконавчій і законодавчій владі, що значною мірою визначить ефективність чинного законодавства, сприятиме уникненню кризових явищ та стагнації в економіці й суспільстві. У економічній сфері має здійснюватися зґрунтованість зусиль розвинутих демократій для економічної та технічної підтримки і стимулювання реформ. Розвиток приватного сектора і недержавних організацій може здійснюватися за наявності державних гарантій.

Кожна розвинена держава проводить певну соціальну політику, яка забезпечує, відповідно до наявних фінансових можливостей, органічне поєднання макроекономічної трансформації з соціальною спрямованістю реформ. Здійснювана соціальна політика повинна бути адекватною станом економіки і забезпечувати задоволення мінімально необхідних стандартів життєвого рівня населення. Важливим напрямом нового демократичного курсу економічної й соціальної політики держави, від якого значною мірою залежить увесь хід реформування економічного життя суспільства, є докорінне вдосконалення управління мікро- й макроекономічними процесами.

Розвитку сучасних форм самоорганізації населення, підвищенню ефективності державного управління сприяють економічні, політичні й соціальні умови, що склались в Україні. Демократія, соціальна справедливість, ефективність державного управління і місцевого самоврядування — взаємозалежні поняття. Без реального здійснення народовладдя, свободи, рівності, гласності, постійного врахування громадської думки не можна забезпечити соціальної справедливості в суспільстві. Без високої свідомості, розуміння обов'язку і відповідальності, професіоналізму й ініціативності не можна досягти високої ефективності управління. Реалізація принципів демократизму, соціальної, правової держави є умовою розвиненого громадянського суспільства, утвердження народу як джерела і носія державної влади. Адже лише демократичне суспільство спроможне до динамічного розвитку.

Обравши курс на створення демократичної, правової держави, Україна повинна здійснювати заходи щодо розвитку й удосконалення засобів і методів народовладдя, використовуючи досвід українського народу і світового співтовариства.

ОБґРУНТУВАННЯ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗРОБОК

Узагальнюючи зарубіжний досвід, слід враховувати особливості цілей адміністративної реформи у різних країнах Європи і те, що вони можуть суттєво відрізнятися. При цьому, ці цілі залежать від конкретного періоду. Так, під час реформ у Західній Європі у 1970-х роках до головних цілей належали підвищення продуктивності роботи та активніша реалізація демократичних принципів (участь громадян, місцеве самоврядування). Натомість, під час реалізації реформ New Public Mana-

gement на початку 1990 років головними темами були ефективність та приватизація. У останні роки з'явилися нові цілі, які полягають у консолідації бюджету та зменшенні державної заборгованості, що не в останню чергу пов'язано з зобов'язаннями у рамках ЄС.

Враховуючи зарубіжний досвід, можна рекомендувати розробку позитивних цілей для чергової адміністративної реформи. Вони повинні вказувати на те, які функції будуть виконувати органи державного управління у майбутньому. У сучасній Європі це, перш за все, надання послуг належного рівня для громадян та суспільства. Існують також й інші цілі, які можна навести у наступному переліку: оперативне надання якісних послуг громадянам та суспільству; підвищення продуктивності органів державного управління; підвищення ефективності; наближення послуг до громадян (децентралізація адміністративних послуг); прозора робота органів державного управління та участь громадян в ухваленні рішень (підсилення демократичного принципу); внесок до консолідації бюджету.

Етапи реформування місцевого самоврядування обумовлюються першочерговими, середньостроковими та перспективними завданнями трансформації і повинні бути синхронізовані з етапами впровадження адміністративно-територіальної реформи.

На першому етапі — підготовчому (орієнтовний термін 2008—2009 роки): проведено розроблення та затвердження концепції; розроблення змін до законодавства про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації в частині розмежування компетенції місцевого самоврядування та виконавчої влади; ухвалення закону про асоціації місцевого самоврядування.

На другому етапі — формування соціально-політичної бази реформи (2009—2010 роки): проведення широкої інформаційно-роз'яснювальної роботи; впровадження механізму партнерських відносин між органами; державної виконавчої влади та місцевого самоврядування; прийняття закону України про вибори до місцевих рад та проведення місцевих виборів за виборчою системою, що забезпечує належне представництво громадян у місцевих радах, територіальних громад у районних радах та районів у обласних; внесення змін до законодавства про публічну службу в частині встановлення єдиних підходів, вимог до регулювання державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; прийняття нового закону про місцеві референдуми; створення умов для підтримки формування економічно спроможних і самодостатніх територіальних громад; внесення змін до бюджетного, податкового,

тендерного та іншого галузевого законодавства.

На третьому етапі заплановано впровадження реформи (2010 роки): проведення виборів до рад новостворених громад; передача повноважень новоутвореним радам громад від сільських, селищних міських рад, місцевих органів виконавчої влади відповідно до закону; реорганізація районних державних адміністрацій.

На четвертому етапі має відбутися розширення повноважень органів місцевого самоврядування районів та регіонів (2011—2014 роки): внесення необхідних змін до Конституції України, що створюють конституційну основу для утворення виконавчих органів обласних та районних рад та розмежування повноважень між цими органами і місцевими державними адміністраціями; обрання районних рад та формування їх виконавчих органів; обрання обласних рад та формування їх виконавчих органів.

В Україні, створюються всі формальні правові засади для розвитку, закріплення реальних демократичних форм самоорганізації населення. Аналіз відповідних досліджень дає підстави стверджувати, що в Україні зміцнюється новий, самостійний тип держави, в якому демократія матиме верховенство. Очікуване суспільство відзначатиметься тим, що його політична система забезпечуватиме вільне і адекватне волевиявлення всіх дорослих громадян. Волевиявленню населення належатиме визначальне значення в суспільному житті. Змістовною межею волевиявлення більшості населення будуть основні права людини, незаперечність і недоторканність яких має стати абсолютною. Основні права людини — це той кордон, який не переступатиме будь-яка більшість у демократичному суспільстві.

Література:

1. Трачук П.А. Державне будівництво та місцеве самоврядування: навчальний посібник. — Чернівці: Наші книги, 2007. — 280 с.

2. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Віче. — 1993. — № 6. — С. 33—39.

3. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 верес. 2008 р.: (відповідає офіц. текстові). — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. — 72 с.

4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. Станом на 1 січня 2006 року. Офіційне видання // Київ 2006. — С. 123.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2009 р.

ПЕРЕДПЛАТА

ВИДАННЯ МОЖНА ПЕРЕДПЛАТИТИ З БУДЬ-ЯКОГО МІСЯЦЯ!

— ЧЕРЕЗ РЕДАКЦІЮ (ТЕЛ. 458-10-73);

— ЧЕРЕЗ ДП "ПРЕСА"
(У КАТАЛОЗІ ВИДАНЬ УКРАЇНИ);

— ЧЕРЕЗ ПЕРЕДПЛАТНІ АГЕНТСТВА: "САММІТ", "ІДЕЯ", "БЛІЦІНФОРМ", "KSS", "МЕРКУРІЙ", "ПРЕСЦЕНТР", "ВСЕУКРАЇНСЬКА ПЕРЕДПЛАТНА АГЕНЦІЯ", "ФЛОРА", "ПЕРІОДИКА", "КОБЗАР", "ДІАДА", "ДОНБАС ДЕ-ЮРЕ", "ДІЛОВА ПРЕСА", "ФАКТОР"